

ГЕОПОЛІТИКА (від *гео...* і *політика*) — концептуальний погляд на політику держави чи групи держав, що базується на обґрунтуванні їх зовнішньо- та внутрішньополітичних дій, стану та еволюції економічної, політичної і соціальної систем суспільства впливом географічних чинників. Має міжгалузевий характер і слугує одним із теоретичних обґрунтувань політики держав як усередині суспільства, так і на міжнародній арені. Геополітика також є одним із фундаментальних понять теорії *міжнародних відносин*, що характеризує місце і конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей розміщення держав на локальні, регіональні, континентальні й глобальні міжнародні процеси.

Історичне становлення геополітики пов'язане з дослідженням ролі географічного чинника в житті суспільства, зокрема з концепціями географічного детермінізму, методологічною основою якого у 18 столітті було розуміння людської діяльності як цілком обумовленої природним середовищем (Ш.-Л. Монтеск'є, А.-Р. Тюрґо). У 19 столітті К. Ріттер, Г.-Т. Бокль, В. Кузен, Ж.-Е. Ренан, І.-А. Тен зверталися до ролі географічного середовища у формуванні первинних форм цивілізації. Серед природних факторів життя суспільства їх концепції виокремлювали річкові комунікації, відсутність та наявність виходу до моря, особливості впливу клімату, ґрунту, корисних копалин, сонячної активності на диференціацію господарської діяльності, темпи зростання продуктивних сил, тенденції розвитку культурного життя, типи соціальної організації та особливості політичного устрою.

Важливим етапом у формуванні геополітичних ідей вважають публікацію американського адмірала А. Мегана «The influence of Sea Power upon history 1660–1783» («Вплив морської могутності на історію 1660–1783», Бостон, 1890), головна ідея якої — морська могутність значною мірою визначає долю держав і народів. Основними параметрами морської могутності, за А. Меганом, є географічне розташування країни, природні ресурси і клімат, розміри території, національний характер та *державний устрій*. Досвід великих міжнародних конфліктів 19 століття зумовив необхідність розроблення теоретичних моделей маневрування великими масами людей, технікою, продукцією і спорядженням при поєднанні зі складними географічними, політичними та військовими умовами. Саме тоді шведський географ Р. Челен запропонував термін «геополітика» для опису держави як особливого організму, що прагне до розширення зони свого «мешкання» й діяльності. Проте засновником

геополітики вважають англійського науковця Г. Маккіндера, який пояснював природу світового панування володінням «Серцевою» («Осередньою») землею (Heartland), яка охоплює степові райони Росії, Західного Китаю, Монголії, Афганістану та Ірану. Г. Маккіндер уважав, що ключем до дверей «Серцевої» землі є Східна Європа, тому контроль над нею має цілковите геостратегічне значення. Після розпаду Російської імперії він запропонував створити альянс прикордонних (тих, що отримали незалежність) держав разом з Україною та лігу цих держав з країнами Східної Європи.

В Україні у перші десятиріччя 20 століття проблематикою геополітики займалися *М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Рудницький, І. Лисяк-Рудницький, Р. Лащенко, С. Шелухін* та ін. Українську геополітичну думку того часу поєднували пояснення відсутності державності зазіханнями з боку зовнішніх сил; визначення регіону етнонаціональної території України як опорної бази в зовнішній орієнтації та державотворенні; розроблення порівняльної психологічної характеристики українців та інших слов'янських і неслов'янських народів з метою доведення їх спорідненості або окремішності; спроби відшукати оптимальні форми взаємовідносин із сусідніми народами та країнами.

Розвиток техніки, що потребує великих запасів палива і постачання значних обсягів сировини на великі відстані, суттєва залежність життя країн та регіонів від введення чи виведення великих партій продуктів, поглиблення міжнародного розподілу праці та міжнародна кооперація багатьох технологічних процесів висунули використання природних географічних переваг держав у низку найважливіших передумов довгострокової зовнішньоекономічної і зовнішньополітичної діяльності. Так постало питання про нейтралізацію та компенсацію техніко-економічними та військово-технічними засобами невідповідних моментів просторового розміщення у сполученні з певною орієнтацією зовнішньоекономічної і зовнішньополітичної діяльності. Систематизацію цих чинників між двома світовими війнами здійснив німецький геополітик К. Гаусгофер, розглядаючи держави як надбіологічні організми, для існування яких необхідні природні межі та життєвий простір, що було використано керівництвом гітлерівської Німеччини (Р. Гесс, один із нацистських лідерів, був аспірантом К. Гаусгофера) для виправдання агресивної політики.

Щоправда, події 2-ї світової війни засвідчили багатоплановість виявлення просторово-географічних

показників при розгортанні сил Антигітлерівської коаліції. Тому залишаються актуальними ідеї Г. Маккіндера про необхідність аналізу світового розподілу сил та розроблення варіантів його подальшої динаміки. Головним законом, за Г. Маккіндером, є утвердження фундаментального дуалізму, що віддзеркалює географічний устрій планети та історичну типологію цивілізацій. Цей дуалізм існує як протиставлення сухопутної та морської могутності. Характер цього протистояння полягає у протиставленні торговельних та військово-авторитарних цивілізацій.

За часів «холодної» війни геополітичний дуалізм досягнув максимальних розмірів: морська могутність ототожнювалась із США (Захід, атлантизмом), а сухопутна — із СРСР (Схід, тоталітаризмом). Україна відповідно до цієї концепції є складовим простором, що потенційно володіє можливістю бути фрагментом або однієї, або іншої могутності, і відповідає геополітичній категорії «берегова зона» («пояс», «смуга») — складної реальності, що має самостійну логіку і є активним суб'єктом історії. Після 1991 стосовно «берегової зони» Східної Європи, тобто й України, західна геополітична думка виробила два підходи. Перший, репрезентований теорією неоатлантизму, виходить із необхідності перетворення «берегової зони» цього регіону на «санітарний кордон», що має відокремити життєві світи двох антимонічних цивілізацій Сходу і Заходу.

Згідно з цим Україна має бути фрагментом східноєвропейської смуги, що виконуватиме роль «буфера», який пом'якшує тиск Сходу та нейтралізує його експансіонізм. Другий підхід, репрезентований концепцією однополюсного світу, розглядає ситуацію (що склалася після перемоги Заходу в «холодній» війні) як остаточну. Геополітичне протистояння закінчилося, настала ера геоекономіки. З огляду на міжнародну ситуацію, окремі теоретики геополітики вважають, що у світі вже склалася однополюсна модель міжнародних відносин, у центрі якої — США. Сучасна геополітична думка США щодо України репрезентована у працях З. Бжезинського, Г. Кіссінджера, Ф. Фукуяма і С. Гантінгтона. Так, на думку З. Бжезинського, Україна розташована на межі зустрічі європейських і євразійських угруповань, у зоні політичного вакууму між Росією та об'єднаною Німеччиною. Україна становить центральну ланку зусиль на підтримку геополітичного плюралізму (зовнішньополітичної позиції, відмінної від російської на пострадянському просторі). За Г. Кіссінджером, Україна розташована на Сході геополітичного простору, що розділяє два з шести глобальних носії потуги — Європу і Росію. Тому реалізація США концепції глобального балансу сил включає Україну до кола кандидатів на «урівноваження» Росії в Європі. Згідно з концепцією С. Гантінгтона, Україна локалізована між двома опозиційними цивілізаціями, примирення між якими не передбачається. Вона безпосередньо розділяє країни

НАТО і Росію, яка там ніколи не буде.

Водночас на початку 1990-х рр. китайські науковці розвинули ідею багатополярності, що в рамках конфуціанської традиції характеризує геополітичну орієнтацію на утвердження нового світового порядку у вигляді багатополюсної системи міжнародних відносин. Нова концепція була підтримана латиноамериканськими, азійськими та африканськими інтеграційними угрупованнями держав. Від середини 1990-х рр. вона стала теоретичною основою сучасного зовнішньополітичного курсу РФ. Висунення виконавчою владою РФ доктрини «багатополюсного світу» має швидше прикладне значення для пояснення нової лінії тиску на Захід і прагнення примусити його більше рахуватися з Росією. Згідно з російською геополітичною доктриною, Україна має увійти в інтеграційне формування на пострадянському просторі під домінуванням РФ. Наприкінці 1990-х рр. з'явилися спроби скомбінувати традиційні підходи (зокрема ідеї «одно-багатополярного світу» С. Гантінгтона та «комбінованої (трёхшарової) структури» А. Танакі), які не набули поширення.

Більшість сучасних геополітичних концепцій об'єднує думка, що нині головним фактором, який забезпечує політичну вагу суб'єкта геополітики, дедалі частіше стає опанування ним нових технологій та комунікацій (в першу чергу інформаційних та фінансових). Геополітичні маловагомі сили у відповідь у змозі вдатися до «асиметричної відповіді» (акти тероризму, екстремізму, сепаратизму). Виходячи з цих реалій, нині в центрі геополітики стоїть питання регіонального співробітництва, міжнародної інтеграції, боротьби з тероризмом, а всередині країни («внутрішня геополітика», традиційно представлена французькою школою) — електоральна політика, врахування регіональних особливостей у розповсюдженні релігій та культур, адміністративне влаштування національних, мовних, релігійних та інших меншин, боротьба з сепаратизмом та екстремізмом.

Світові події (починаючи від 11 вересня 2001) окреслили новітні геополітичні тенденції. Окремі держави, навіть ті, які належать до т. зв. «середніх» або навіть «регіональних лідерів» (Афганістан, Ірак), втрачають ознаки суб'єктності та стають об'єктами, на теренах яких активно діють недержавні суб'єкти міжнародних відносин. Ці реалії змушують представників різних геополітичних шкіл та течій об'єднувати зусилля в пошуку нових підходів, які б поєднували традиційні («реалізм» та «ідеалізм», «глобалізм», «регіоналізм», «цивілізаційність» тощо) бачення геополітики на новому методологічному рівні.

В Україні питання геополітики досліджують і розробляють багато наукових колективів. Триває робота щодо усвідомлення ролі та місця України на світовій арені через розроблення власної геополітичної концепції. Серед найбільш значних — праці

Національного інституту проблем міжнародної безпеки, Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту світової економіки та міжнародних відносин, авторів журналів «Стратегічна панорама», «Політика і час», «Дослідження світової політики», «Політична думка» та ін.

Рекомендована література

1. F. Ratzel. Politische Geographie. München, 1897
2. R. Kjellen. Die politische Probleme des Weltkrieges. Leipzig, 1916
3. K. Haushofer. Zur Geopolitik der Selbstbestimmung. München; Leipzig, 1923
4. S. B. Cohen. Geography and Politics in a World Divided. New York, 1963
5. S. P. Huntington. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, 1996
6. Врублевський В. К., Хорошковський В. І. Український шлях. Начерки: Геополітичне положення України та її національні інтереси. К, 1997
7. Демоны мира и боги войны: Социальные конфликты в посткоммунистическом мире. К., 1997
8. Дергачев В. А. Геополитика. К., 2000
9. Бжезинський З. Велика Шахівниця. Л., Ів.-Ф., 2000
10. Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: Національний та міжнародний аспекти. К., 2001.

А. О. Мішин

Бібліографічний опис:

Геополітика / А. О. Мішин // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-29144>

2001–2026 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).